

VIII. ve IX. Yüzyılda İslam Dünyasında Hulûl Hareketi

Weakness of Authority and Movement of Hulul in the Islamic World in the 8th and 9th Centuries

Mehmet Özmenli*

Özet

İnsanlık tarihi için önemli coğrafi alanlardan biri olan Ortadoğu'da siyasi otorite sorunu hemen her devirde kendisini hissettiren hayati bir faktör olmuştur. İstisnalar olsa bile Ortadoğu'da, otorite temin edildiği sürece emniyet ve huzur sağlanmıştır. Buna bağlı olarak dil, din ve ırk bakımından tamamen farklı olan birçok kavim ve millet burada barış ve huzur içinde yaşama imkânına kavuşmuşlardır. İslâm dini ile bu otorite daha da pekiştirilmeye çalışılmıştır. Ancak, İslâm öncesi hulûl 'enkarnasyon' inancına mensup olanlar bazı inanışlarını İslam adı altında devam ettirmişler ve günümüze kadar gelmiş yeni kinlere zemin hazırlamışlardır. Otorite zafiyeti arttıkça bölgesel güçler ortaya çıkmıştır.

Ortadoğu, milletleri yutan bir mezarlık olmuş ve bu topraklarda kurulan küçük-büyük birçok devletlerle milletler ard arda bu insanlık mezarlığında yok olup gitmiştir.

Anahtar kelimeler: Ortadoğu, Ebu Müslim, Babek, Mukanna, Hulûl.

Abstract

In the Middle East as one of the important geographical places of the human history, problem of the political authority has been always a vital issue. Despite some exceptions, in case authority has been established then security and peace have been reached. Therefore, several peoples from different languages, religions and ethnic roots were able to live peacefully. Through Islam, this authority has been tried to strengthen, but some who have pre-Islam beliefs have sustained their beliefs under the title of Islam and caused new hatred until now.

The Middle East has become a cemetery taking many peoples and numerous small and big states that have been founded and they have disappeared in this humanity cemetery.

Key words: the Middle East, Ebu Müslim, Babek, Mukanna, Incarnation

GİRİŞ

Harita üzerinde Ortadoğu, batı-doğu doğrultusunda, yaklaşık 4900 km, güney-kuzey doğrultusunda ise yaklaşık 3100 km'dir. Bu alan içindeki ülkelerin yüzölçümü yaklaşık 5178000 km² kadardır.¹ Ortadoğu güneyde; Hint okyanusunun uzantısı olan Umman Denizi,

* Yrd. Doç. Dr.; Giresun Üniversitesi Eğitim Fakültesi – Giresun.

¹Ramazan Özey, **Dünya ve Türkiye Ölçeğinde Siyasi Coğrafya**, Aktif Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2002, s. 187; Ortadoğu'nun yüzölçümünü 7826713 km² olarak da verilmektedir. (Süha Kocakuşak, **Ortadoğu Ülkeleri I**, Ocak Yayınları, Ankara, 1999, s. 17.)

Basra, Aden körfezi ile Kızıldeniz, batıda; Doğu Akdeniz ve Ege Denizi, kuzeyde; Marmara, Ege ve Karadeniz'le, doğuda ise Hazar ile çevrilidir.

Ortadoğu, Asya ve Afrika kıtalarının en önemli su kaynaklarının olduğu ve bu kaynakların beslediği bereketli toprakların bulunduğu bölgedir. Nil, Fırat, Dicle, Aras gibi önemli ırmakların bulunduğu bu coğrafyada Mezopotamya, Mısır, Anadolu, İran medeniyetleri ortaya çıkmıştır.

Nil'in armağanı² olan Mısır uzun süre coğrafi konumunun sağladığı avantajı nedeniyle istilalardan uzak kalmıştır. Ancak gelişmenin getirdiği imkânlarla İskender, Helen, Roma, Bizans, Arap ve Türk egemenliklerine girmiştir.

Mezopotamya, doğudan gelen Sümerlerin ardından Sami ırkından Akkad, Babil ve Asurîlerin egemenliği sonrası Helen, Roma, Bizans, Emevi, Abbasi ve Türk egemenliği yaşamıştır.

Anadolu birçok topluluğa mekân olmuştur. Buna bağlı olarak Avrupa'dan gelen Hitit ve Frig; Asya'dan gelen Urartu; Mezopotamya'dan Asur; İran'dan Pers; İçasya'dan İskit ve Kimmer, yine batıdan Roma ve Bizans; Arap yarımadasından Emevi, Abbasi ve nihayet Asyalı Türk egemenliğini yaşamıştır.

İran'da ise Med, Pers, Sasani, Emevi, Abbasi, Samanoğulları, Selçuklu egemenlikleri önemlidir.

Moğol baskısı Ortadoğu'nun bu alanlarının önemli bir kısmını kasıp kavurmuştur.

Bölgenin, bu kadar topluluğu cezbetmesinin en önemli nedeni iklim şartlarının uygunluğu, verimli toprakları, suların bolluğu ve yeraltı kaynaklarının zenginliğidir. Ayrıca bilinen eski karalarla (Asya, Afrika ve Avrupa) bağlantı noktasında olması da önemlidir.

Müslümanlık, Musevilik, Hıristiyanlık gibi semavi dinler Ortadoğu'dan başlamak üzere tüm dünyaya yayılmıştır. Semavi anlayışlara göre bu bölge peygamberler coğrafyası olarak bilinmektedir. Yeni din anlayışları getiren peygamberler ve taraftarları burada zulümlerle karşılaşmışlardır. Hz. İbrahim, uğradığı zulümler dolayısıyla Sümer coğrafyası olan Mezopotamya'dan (Nemrut diye bilinen Akkad Kralı I. Sargon zamanında)³ Mekke'ye uzun bir yol kat ederek gelmiştir. Hz. Musa⁴ taraftarları sürgünler yaşamışlar, Hz. Muhammed ve ümmeti hicret etmek zorunda kalmıştır.⁵

Etnik, dini ve bunların mezhepsel farklılıklarının yoğun olduğu Ortadoğu, buna bağlı olarak insanlık tarihinin en fazla çatışmalara sahne olan mekânıdır. İnanç mensupları

²Irmağın armağanı... Miletoslu Hekataios'un ünlü sözüdür. Herodotos, **Tarih**, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010, s. 120.

³Ekrem Sarıçioğlu, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, Fakülte Kitabevi, Isparta 2008, s. 28; Mevdudi, Tefhimü'l Kur'an, Çev. M. H. Kayani, Y. Karaca, N. Şişman, İ. Bosnalı, A. Ünal, H. Aktaş, C. 1, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986, s. 96-97; Ayrıca Hz. İbrahim ile ilgili bkz. Roland de Vaux, **The Early History of Israel**, London, 1978, s. 257-263; İbnü'l-Esir, Nemrut'un zulmünü teferruatlı bir biçimde anlatmaktadır. (İbnü'l-Esir, **El Kâmil Fi't-Tarih**, Çev. Abdullah Köşe, Bahar Yayınları, C. 1, İstanbul, 1986. s. 86 vd); Bakara,127,132; Nur, Al-i İmran,67 vb; Eski Ahit'de Tekvin 23,25; Talmut 39-41vb gibi kutsal kitap metinlerinde de Hz. İbrahim ile ilgili olaylar anlatılır.

⁴İbnü'l-Esir, **a.g.e**, C. 1, s. 162 vd; Sarıçioğlu, **a.g.e**, s. 237 vd; Çıkış II, 10 vd; Taha, Yunus, el- Mümin vb surelerde dönem ile ilgili anlatımlar mevcuttur.

⁵İbnü'l-Esir, **a.g.e**, C. 2, s. 103 vd.

kendilerinden ayrılmaları kabullenemediklerinden, iktidarları etkileri altına alarak ayrılanların işkencelerle öldürülmelerine neden olmuşlardır.⁶

Ortaçağ'da Ortadoğu'nun bir parçası olan Anadolu'da Türkler, bölgenin kuzey-doğu bölümünde Sasaniler ve güney plato bölümünde de Arapların varlığı coğrafi bir karakter olarak müşahede edilmektedir. Köken bakımından ayrı olan bu üç grubun birbirlerine çok yakın olması ve tarihî devreler içinde bu grupların birbirleri aleyhine saha kazanması; onları kendi kültürlerinin baskısı altına almıştır. Bu durum gruplar arasında kaynaşma ve dostluk yerine anlaşmazlıklar ve düşmanlık hislerinin doğmasına; hatta bölgedeki etnik grupların daha fazla parçalanmasına neden olmuştur. Mesela Kafkasya'da Azeri, Çerkes, Çeçen, Abhaz, Inguş (Gürcü, Ermeni); Anadolu'da Türk, Kürt, Zaza, Çerkes, (Süryani, Ermeni, Rum); Arap yarımadasında Arap, Türk, Kürt, Asurî, Çerkes, (coğrafi terimle Filistinli, Ürdünlü); Mısır'da Kıpti, Berberi, Arap; İran'da Fars, Türk, Kürt, Hazara (inançları gereği ateş gedeler) vb. bilinenlerin en belirgin olanlarıdır.

Şüphesiz bu bölünme veya parçalanmada bölgenin coğrafi yapısının ilk sırada olduğu unutulmamalıdır. Bölgenin içindeki geçim sahalarının çöller (Sina) veya kuru stepler, sarp dağlar(Zagros, Elbruz), nehirler (Arpaçay, Çoruh, Asi) bu bölge içinde yaşayan insanları evvela şekil bakımından birbirinden ayırmıştır. Ayrıca sosyal ve ekonomik sebepler de bu ayrılmaya tesir etmiştir.⁷

Bölgede konuşulan dillerin sayısı çok olmakla beraber, en başta Türkçe, Arapça ve Farsça yer alır. Bunları Ermenice, Kürtçe, Kafkas dilleri ve Süryani dilleri takip eder. Bu dilleri konuşan grupların birbirleri ile karışmış olması ve bu karışımdan çok çeşitli lehçelerin doğmuş olması, bölgede farklılıkları artıran bir özellik ortaya koymuştur.⁸

Ortadoğu'nun semavi dinlerinden Hıristiyanlık'a ait; İskenderiye'de Mısır'ın Koptik; Antakya'da Melkit; Anadolu'da Anadolu'da Son yüzyıllarda , Gregoryenler, Katolikler, Maronitler ve nihayet Protestanlar olmak üzere birçok mezhep ortaya çıkmıştır. Museviler, evvela M.Ö. 772 tarihinde Asur egemenliği, Babil Kralı Nabukadnezar zamanında Kudüs alınınca M.Ö. 586'da Babil'e sürgün edilmiş, M.S. 71'de de Romalıların işkence ve zulmüne uğramışlardır.⁹ Müslümanlara gelince önce Şii ve Sünni olarak ayrılmışlar, sonra Sünniler kendi aralarında 4 mezhebe, Şiiler ise 12 gruba ayrılmışlardır. Bu ayrılmalar farklılıkların değer ve derecesini göstermesi bakımından önemlidir.¹⁰

Çatışmalar olsa da, farklılıklar Ortadoğu'ya medeniyetlerin beşiği olması fırsatını tanımıştır. Bu medeniyetin oluşumunda Türk, Fars, Arap ana unsurların yanı sıra Nesturi, Ermeni, Kürt, Süryani, Kıpti, Rum vb. unsurların katkıları olmuştur. Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Osmanlıların İslam medeniyetleri buna örnektir.

1.Ortadoğu'da İslam

Ortadoğu'nun son semavi dini İslam, bayrağı altındaki farklı ırk veya sınıflardan tüm insanlara eşitliği sağlayan yeni bir sosyal düzeni haber veriyordu. Kur'an'ın asıl mesajı; bütün tezahürleri ile İlahi Birliği (tevhid) sağlamaya yönelikti. Yani yaratılmışların her hallerinde en büyük sanatkâra mutlak bağlılıklarının ilan edilmesiydi. Müslümanlardan biri

⁶Sarıkcıoğlu eserinde Yahudileri örnek vermektedir. (Sarıkcıoğlu, **a.g.e.**, s. 132.)

⁷Necdet Tunçdilek, **Güneybatı Asya**, Güven Basımevi, İstanbul, 1968, s. 85.

⁸Tunçdilek, **a.g.e.**, s. 86.

⁹Tunçdilek, **a.g.e.**, s. 87.

¹⁰Tunçdilek, **a.g.e.**, s. 87.

rahatsızlandığında tümüyle acı çeken ve vücuda benzeyen yapısıyla bir bütün oluşturmasını isteyen İslamiyet, yalnızca ırk ve sınıf ayrımını reddetmekle kalmıyor, aynı zamanda eşî görülmek bir dayanışma ve kardeşliği destekliyordu. Ayrıca yalın bir demokrasi anlayışının olduğu da varsayılabilir.

Arap Emevilerinin mevalisi¹¹ olarak devletin egemenlik sahasına dahil olan İranlı, Orta Asyalı veya diğer Arap olmayan insanlara, Müslüman olmayan halkına kıyasla iyi davranılmasına rağmen, bu insanlar Arap Müslümanlarla kıyaslandığında sosyo-ekonomik ve etnik statüleri bakımından daha aşağıda kabul edilmekteydi.

İslâm dini, süratle yayılması nedeniyle başka medeniyet ve dinlerle de karşı karşıya gelmişti. Süratle genişleyen İslâm memleketinin her tarafında birçok mezhep ve meslekler vücut bularak birbiriyle şiddetle çarpışmıştır.¹² Ayrılıklar İslâm tarihinin ilk zamanlarından itibaren var olsa da Hz. Peygamber bunu bertaraf etmiştir. O'nun vefatı ile siyasi güçlerin tavrına göre değişim arz etse de ayrılıklar daha bariz bir hal almıştır.

2. İslâm Öncesi Ayrılıkların Temeli: Kabilecilik

Arap halklarının geleneksel kabile ve aile yapısı, İslam toplumunun bir parçası olarak kalmış, putperest davranışlar yeni anlamlar kazanmak suretiyle muhafaza edilmiş¹³ ve İslam dayanışmasının yanında yeni anlamıyla bedevi kimliği devam edebilmişti. Kureyşiler, M.S. V. yüzyıldan itibaren Mekke'yi yönetmeye başlamışlardır. Hz. Muhammed'in mensubu olduğu Haşimilerle, diğer sülale Ümeyyeoğulları Kureyş kabilesinin kolları idi. İslamiyet'ten önce ordu işlerine Ümeyyeoğulları, idare işlerine ise Haşimoğulları bakardı. Bundan dolayı yoğun rekabet içindeydiler. Bu rekabet İslâmiyet'in gelmesiyle farklı bir boyut kazandı. Ümeyyeoğulları İslâm'a engel olmaya çalışırken Haşimoğulları destek vermişlerdir. Ümeyyeoğullarının ileri gelenleri, ancak Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olmuşlardı. Hz. Peygamberin vefatından sonra Müslümanlar karşılıklarına çıkan problemleri çözmek için Kur'an ve Hz. Peygamber'in uygulamalarını dikkate almışlardı. İslâm dünyasında ilk ciddi problem Hz. Muhammed'in ölümünden sonra idareci seçiminde olmuş, ancak kısa sürede çözüme kavuşturulmuştu.

Asıl sorun zihinleri iğfal eden olağanüstülük yüklenen insanların varlığıdır. İslâm'da zâhir ve bâtın olmak üzere iki bilgi türünün bulunduğu görüşü ilk defa Şiiler tarafından ortaya atılmıştı. Hz. Ali henüz hayattayken çevresinde toplanan bazı kimseler ondan başka hiç kimsenin bilmediği bir bâtın ilminin varlığından söz etmişlerdi.¹⁴ Hz. Ali bunu reddetse de birileri -özellikle Abdullah b. Sebe¹⁵- iddialarına devam etmiştir.

Ümeyyeoğullarından Ebu Süfyan oğlu Muaviye iktidarı zorla elde ettikten sonra devletin temel anlayışı Hz. Osman'ın kan davası üzerinden kabilecilik olmuştur. Derin

¹¹Corci Zeydan eserinde Mevali: "asıl memleket halkından olup ırk bakımından fatihlere mensup olmayan ve İslâmı sonradan kabul edenler." şeklinde tanımlamaktadır. (Corci Zeydan, **Ebu Müslim Horasani**, Yay. Haz. Halit Fesih Kalkan, Elif Kitabevi, İstanbul, 2010, s.7, dpn. 1.)

¹²M. Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1976, Ankara, s. 15.

¹³Ira M. Lapidus, "**İlk Dönem İslam Topluluklarında Kurumsallaşma**", Çev. Ahmet Çekin, İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi Bahar, İstanbul, 2010/ 1(1) 309.

¹⁴Süleyman Uludağ, "**Bâtın İlmi**", İA, TDV, C. 5, İstanbul, 1992, s. 188.

¹⁵Yahudi kökenli olduğu iddia edilmektedir. (Ethem Ruhi Fiğlalı, "**Abdullah b. Sebe**", İA, TDV, C.1, İstanbul, 1988, s. 133.); Sebeiyye diye bir zümrenin kurucusu olmuştur. . (Şehristani, **Milel ve Nihal**, Çev. Mustafa Öz, Litera yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 159 vd); Claude Cahen, **İslamiyet**, Çev. E. N. Erendor, Bilgi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 57.

ayrılıklar da bu dönemde başlamıştır. Şiiler, Hariciler ve Zübeyriler Emevilere karşı muhalefet etmeye başlamışlar hatta daha ileri giderek zamanla ayaklanmışlardır. Emevi devletinde valiler halka eşit muamele etme ve güzel davranma konusunda kusur etmişlerdi. Buda mevali kavimlerin gitgide öfkelenmesine ve kin beslemesine yol açmıştı.

3.İran'da İslam'ın Kabulü ve Türkler

İran'da, halkla hanedan arasındaki uçurumun giderek derinleştiği ve sınıflar arasındaki farklılıkların gündün güne büyüdüğü bir sırada, komşu Arabistan'da, tek tanrıya inanan, eşitlik ve birlikten bahseden bir din, parçalanmış Arap kabilelerini birleştirmekte ve onları bu yeni ideolojinin etrafında toplamaktaydı. Devletin zulmünden ve eski inançlarının da din adamları tarafından bir baskı unsuruna dönüştürüldüğünü gören İran halkı, bu yeni dinin getirdiği mesajları kendi kurtuluşu olarak görüyordu.

İslam devleti Muaviye ile birlikte kutsal hedeflerinden saptırılmıştı, zira Muaviye'nin hilafete gelmesinden sonra (661) İslamiyet'in ilk yıllarındaki seçkin halifeler yerini despot idarecilere bırakmıştı. Geniş bir alana yayılan Arap Emevi Devletini tek parça haline getirmek ve merkezi hükümetin kontrolü altında tutabilmek için İslami halifelik kurumunu, Arap asil sınıfına dayanan bir Arap monarşisine dönüştürmüştü.¹⁶ Muaviye ve ondan sonraki Emevi Halifeleri idarenin siyasal boyutuna ağırlık vererek dini faktörleri ikinci plana attılar. İşte bu tutumları İran'dakilerde hayal kırıklığı meydana getirdiği için eski inançlarını İslâm'a monte etmek suretiyle yaşatabilmişlerdi.

Muaviye'nin, Arap ırkçılığına dayalı İran ve doğusundaki toplulukları İslâmlaştırma siyaseti Türkistan halkına da cazip gelmiyordu. Ayrıca 705–715 yıllarında Emevi halifesi olan Velid b. Abdülmelik'in Horasan valiliğine atadığı Kuteybe'nin¹⁷ Türkistan halkını çoluk çocuk demeden kılıçtan geçirmesi Türk halkında Emevi saltanatına karşı derin nefret uyandırmıştı. Yerli halka bir nevi soykırım uygulayan İbn Kuteybe, Buhara'yı ele geçirdikten sonra Türklerden oturdukları evlerinin yarısını Arap ailelere vermelerini emretmişti.¹⁸ Bu siyasetiyle Türkleri anane, gelenek ve kültürlerinden yoksun bırakıp Araplaştırmayı amaçlamış olan Kuteybe, uygulamaya direnen Türk ailelerini türlü işkencelerden geçirerek sindirmeyi başarmıştı. Emevi nefretine rağmen, 681'de Kerbela'da Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi sonucu İran'a göç eden Hz. peygamberin torunlarının lehine Horasan ve Maverâünnehr (Aşağı Türkistan) bölgelerinde derin bir itibar oluşmuştu. Emeviler tarafından mağdur edilen Ehlibeyt'in İslâm'a davet çağrıları Türkler arasında büyük rağbet görmüştü.

Emevi sultanlığının kurucusu Muaviye'nin, oğlu Yezid'i kendi yerine atamasıyla hilafetin ikinci kez şahsî çıkar ve saltanata dönüştürüldüğünü gören Ehlibeyt ve taraftarları Irak bölgesinden sonra tüccar adı altında Horasan bölgelerine giderek, Kur'an ve Ehlibeyt'e dayalı İslâmiyet'in ve hilafetin hâkimiyetini sağlamaya çalışmışlardı. Önceleri Hz. Hüseyin, sonra da Abdullah b. Zübeyr'in başlattığı mücadele, Haccac b. Yusuf'un ağır baskı ve zulümlerine rağmen İmam Zeyd'in şahsında zirveye ulaşmıştı. Daha çok Horasan yöresinde

¹⁶Bernard Levis, **Tarihte Araplar**, Çev. H. Dursun Yıldız, İ.U.E.Fak. Yay., İstanbul, 1979, s.74-75.

¹⁷Et-Taberi, **Tarihu'r- Rusûlü ve'l- Mülük**, nşr. M. J. De Goeje, C. 8, Leiden, 1885–1889,s. 1178; İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, C. 4, s. 469 vd; C. Brockelman, **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi**, Çev. Neşet Çağatay, C. 1, Ankara, 1964, s. 75; el- Belazuri, **Fütühu'l- Büldân**, Çev. Mustafa Fayda, TTK Basımevi, Ankara, 2002, s. 215.

¹⁸A. Wambery, **Tarih-u Buhara**, Çev. Ahmed Mahmud es-Sadati, nşr. Yahya el-Huşşab, Kahire, 1965, s.67; T. W. Arnold, **İntişar-ı İslâm Tarihi**, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1982, s. 216; H.A.R. Gibb, **Orta Asya'da Arap Fütuhâtı**, Çev. M. Hakkı, İstanbul, 1930, s. 34.

gelişen mücadele Hişam'ın direktifiyle Horasan valilerince sıkı bir şekilde izleniyordu. İmam-ı Azam Ebu Hanife Zeyd'e yazdığı mektupta; "Deden Hz. Peygamber için Bedir savaşının önemi ne ise Emevi zalimlerine karşı başlattığın kıyam da senin için aynı anlamı taşımaktadır. Kendim sana yardıma gelemiyorsam da öğrencilerimden bir gurubu senin yanında savaşmaya gönderiyorum." diyordu. Ebu Hanife öğrencileriyle İmam Zeyd'e bin dirhem para yollayarak Zeyd'in bu mücadelesine destek vermiştir.¹⁹

Ömer b. Abdülaziz'in, "mühtedilerden haraç almamak, her tarafta kervansaraylar ve hastaneler vücuda getirmek, adil bir idare kurmak" fikri layıkıyla tatbik edilseydi, Maveraünnehr pek çabuk Müslümanlaşacaktı; fakat Emeviler'in zalim ve menfaatperest siyaseti buna engel oldu. Türklerle uzun süre savaş yapıldı. Bu dönemde Çinlilerin saldırıları artınca ve Ebu Müslim'in yolladığı Ziyad b. Salih kumandasındaki ordu Karluk Türklerinin de yardımıyla mağlup edilince, Türklerin İslamlaşma süreci başlamış oldu(H. 133-M. 751).²⁰ İslâm'ı benimseyen Türkler Emeviler'in sosyal yapı olarak oluşturdukları mevali adı verilen Arap olmayan Müslümanlar sınıfına dâhil edilmişlerdir. Türkler askeri cephenin liderliğini yaparken yeni devletlerin kurulmasına ya da kendileri devletler kurmaya muktedir olmuşlardır. Bu etkinliklerini bazen doğrudan kendileri, bazen de mensubu oldukları mezhep ve meslekler vasıtasıyla gerçekleştirmişlerdi. Yani bir şekilde siyasi erki oluşturmada aktif rol almışlardı.

Türklerin gittikçe artan taarruzlarıyla zaten yıkılmaya hazır hale gelmiş olan Sasani saltanatı Arap kılıcı karşısında önce boyun eğmiş, sonra İranilik, Hz. Hüseyin²¹ ve evladını Sasanilerin varis ve takipçisi sayarak, "Ehlibeyt'in hukukunu müdafaa" perdesi altında Arap milliyetine ve İslâm dinine karşı çıkmışlar ve mücadele etmeye başlamışlardır. Eski bir medeniyetin kolayca yok edilemeyeceğini (Zerdüş akidelerini İslâm kisvesi altına sokmak suretiyle) açıkça göstermişti.²² İslâm memleketlerinin her tarafında çeşitli mezhepler ve meslekler hüküm sürmekte ve hükümdarların şahsi ihtirasları bunların gelişmesine büyük bir saha bırakmaktaydı.²³

Arap olmayan halkların özgürlüğü yönünde sözler söyleyen ve bu temel çizgiyle ortaya çıkan Abbasiler, Emevilerden çokta farklı davranmamışlardı. Büyük binalar inşa etmek, harir elbiseler giymek, altınlarla süslenmek, Abbasilerin yeniliklerinden olmuştu.²⁴ Ümeyyeoğullarına mensup insanları kılıçtan geçirmişler böylece Ortadoğu yeni bir kan dökücülük yaşamıştır.²⁵

¹⁹İbn Abdülber en-Nemeri, *el-İntika fi feza'ili's-selaseti'l-e'immeti'l-fukaha*, Kahire, 1350, s. 170;Halim Sabit Şibay, "Ebu Hanife", İA, MEB, C. 4, İstanbul, 1978, s. 24; Mustafa Uzunpostalcı, "*Ebû Hanife*" İA, TDV, C. 10, İstanbul, 1994, s. 133.

²⁰Köprülü, *a.g.e.*, s. 13.

²¹Arnold, eserinde İslamiyet'in İran'da yayılma gerekçelerini saydıktan sonra bir gerekçe olarak ta Hz. Hüseyin'in Sasani hükümdarı Yezdicerd'in kızı Şahbanû ile evlenmesi halkın teveccühünü artırdığını yazmaktadır. (Arnold, *a.g.e.*, s. 212.)

²²E. Blochet, *Etudes sur l'histoire religieuse de l'Iran*, Leroux, 1889, s. 20.

²³Şehristani eserinin dördüncü mukaddimesinde ayrılıkları ve ayrılıklara zemin hazırlayan hükümdarları zikretmektedir. Ayrıca eserin diğer bölümlerinde de bu düşüncemizi destekler mahiyette bilgiler vardır. (Şehristani, *a.g.e.*, s. 33 vd.)

²⁴Cahız, risalesinde IX. yüzyılda, Bağdat merkezli doğu İslam toplumunda, mücevherler, kıymetli taşlar, parfümler, nadir ticaret malları ve avcılıkta yararlanılan av kuşları gibi daha çok zengin tabakayı ilgilendiren konulara ve kısmen de toplumun diğer sosyal tabakalarını ilgilendiren hususlara yer vermiştir. (M. Mahfuz Söylemez, "*Cahız'ın et-Tebessur bi'tticare adlı risalesi*", A. Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, c. 42, Ankara, 2001, s. 305.)

²⁵K. V. Zettersteen, "Abbasiler", İA, MEB, C. 1, İstanbul, 1978, s. 18.

Doğudaki İslam topraklarında Arap yöneticiler ile diğer Arap olmayan halk arasında bu şekilde devam ettirilmiş bir husumet vardı. Doğrusu Suriye ve Irak'ta bulunan halifeliğin iktidar merkezlerinden uzakta bulunan İran topraklarında, özellikle Horasan ve Transoxania'nın (Türkçesini yazalım) doğusunda bulunan ücra bölgelerde²⁶ gelişigüzel İslamlaştırılan insanlar, Arap kurallarına hatta bazen İslâm'a isteyerek boyun eğmemişlerdi. Bilinen ayaklanmalara yol açan farklı dini-politik düşünce, fırkalar ve mezhebi hareketler Orta Asya, Horasan ve İran topraklarının diğer bölgelerinde yoğunlaşmıştı. Bunların hepsi kurulu halifeliğe karşıtlığını vurgularken, bölgedeki birçok hareket, Zerdüştlük, Mazdekizm ve diğer İran geleneklerinden kaynaklanan Arap ve Müslüman karşıtı duygularını açıkça göstermiştir. İran Müslüman oldu; ancak Eski İran geleneği de tamamen ortadan kalkmadı. Bu topraklarda ortaya çıkan İslâm mezheplerinde eski inançların izlerini bulmak mümkündür.²⁷

Bâtini anlayışlardan Enkarnasyon (Hulul)²⁸ “bir şeyin mevcudiyetinin diğerinin mevcudiyeti ile aynı olması manasındadır. İlahi zat'ın veya sıfatların, yaratıklardan birine, bir kısmına yahut tamamına intikal edip, onlarla birleşmesi, Allah'ın insan veya başka bir maddi varlık görünümünde ortaya çıkması” diye tanımlanmıştır. Şamanizmle intikal etmiş gibi görünmekle beraber gerçekte tipik Budist inançlardır. Büyük bir ihtimalle, daha Orta Asya'da Budizm'in Türkler tarafından kabulü esnasında geçmiştir. M.S. VI. yüzyıldan itibaren Göktürkler ve daha sonra da Uygurlar arasında uzun zaman Budizm'in mevcudiyeti de düşünülürse, Türklerdeki hulul inancına başka bir kaynak aramak fuzulidir.²⁹ Hulul inancı biraz incelendiğinde Budizm ve Zerdüştlükle yakın ilgisinin bulunduğu görülür.³⁰

4. Hulul Düşüncesinin İslâm Dünyasına Etkileri

Hulul (Enkarnasyon) anlayışı eskiçağlardan beri var olan bir inanç sistemidir. Kendisine en çok taraftar bulduğu yer Asya ve onun çok önemli bir parçası olan Ortadoğu'dur. Ortadoğu'nun kan gölüne çevrilmesine sebep olmuştur. Kendisine Tanrısal bir güç atfedenler bölgede önemli bir güç olmuşlardır. Merkezi devletler bunları takibata tabi tutmuş ve birçoğunu ortadan kaldırmıştır. Cafer b. Ebu Talib (el-Tayyar) soyundan olan Abdullah b. Muaviye, Tanrısal ruhun birinden ötekine geçtiğine inandığı için Abbasiler tarafından öldürülmüştür.³¹

Hulul anlayışının etkisinin görülmesi ve birbirleri ile bağlantılı olmaları nedeniyle bu konuda aşağıdaki isimleri örnek verebiliriz.

²⁶İlk Arap coğrafyacılar ve tarihçiler Mâverâünnehir, Oxus (Amüderiyâ) nehrinin ötesindeki toprak anlamında kullanmışlardır.

²⁷G. Tümer-A. Küçük, **Dinler Tarihi**, Ocak Yayınları, Ankara, 1988, s. 80; İran'da Bâtinilik fitnesi ortaya çıktı. Çünkü İslâm'ın savaş meydanlarında yenilemeyeceğini anlayan kudret ve nüfuz sahibi Zerdüştiler Bâtinilik fitnesi ile parçalayarak etkinliklerini artırmışlardır. (Ebu'l Hasan el-Nedvî, **İslâm Düşünce Hayatı**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1977, s. 142); Muhammed İkbâl, **İran'da Metafizik Gelişmesi**, İstanbul, 1971, s. 19.

²⁸Şehristani, **a.g.e.**, s. 280; Hinduizm'de Avatara adıyla mevcuttur. (Tümer-Küçük, **a.g.e.**, s. 66.)

²⁹Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, TTK, Ankara, 1986, s. 5.

³⁰A. Yaşar Ocak, **Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri**, İletişim Yayınları, 2000, İstanbul, s. 183 vd.

³¹Cahen, **a.g.e.**, 60-61.

4.1. Ebu Müslim Horasani

Merv şehrine üç fersahlık mesafede bulunan Mahvan köyü ve çevresindeki başka köylerinde sahibinin oğlu olan Ebu Müslim³² İslâm tarihinin önemli şahsiyetlerinin başında gelmektedir. Akıllı, dirayetli ve konuşma kabiliyeti yüksek olan biri olarak anlatılmaktadır.

Ebu Müslim Horasani milliyeti meçhul³³, fakat Turan ülkesi kahramanlarına benzeyen, onların mümeyyiz vasıflarını taşıyan ve gerçekten de değerli bir komutandır.³⁴ H. 129 (M. 747), Ebu Müslim-i Horasani'nin faaliyetleri esnasında onun en güvenilir adamlarından biriside Tarhan el-Cemmel isimli Türk'tür.³⁵ Yıldız, daha birçok Türk komutanın Abbasi ihtilalinde Ebu Müslim'in yanında yer aldığını belirtir.³⁶ Çocukluk yıllarını Emevi aleyhtarı siyasi ve sosyal faaliyetlerin merkezi Kufe'de geçirmiştir.³⁷

Abbasoğullarının, Ehlibeyt namına yürüttükleri davete Horasan halkı, Hz. Peygambere sevgi bağı nedeniyle muhabbet besliyorlardı. Buna karşı iktidarı entrikalarla elinde tutan Emevi hanedanından ise nefret ediyorlardı. Olayları köşesinde dikkatle izleyen Abbasoğullarından İbrahim, Ebu Müslim'i propaganda maksadıyla Horasan'a yolladı.³⁸ Milliyetinin müphemliği Şii liderleri tereddüde düşürse de İmam İbrahim'in ısrarıyla tereddütler giderilmişti. İmam İbrahim'in emri üzerine köleler efendilerini öldürüp silahlarını ele geçiriyor, Arap olmayan unsurlarda Araplara karşı duydukları kını her fırsatta açığa çıkarıyorlardı.

17 Mayıs 747'de³⁹ parolaları giydikleri siyah elbiseler olan⁴⁰ Ehlibeyt taraftarları ile Türkler Ebu Müslim'in etrafında örgütlenmişlerdi. Koşulların oluştuğunu gören Ebu Müslim, Emevi idaresine açıktan isyan etti. Halife Mervan, isyanın gizli lideri Abbasoğullarından İbrahim'i oturmakta olduğu Humeyme köyünden getirterek hapsedirdi ve öldürttü. Öldürüleceğini anlayan İbrahim, oğlu Ebu Abbas Abdullah'ı sağlığında yerine halife tayin etmişti. Emevilerin yıkılmasıyla Abbasilerin ilk halifesi olacak olan Abbas, Humeyme'de oturmanın sakıncalarını göz önünde tutarak Kufe'deki yakınlarının yanına giderek bir müddet gizlenmiştir. Horasan ve civarını baştanbaşa hâkimiyeti altına alan Ebu Müslim, Emevilerin Irak'taki egemenliğine son verdi.

³²W. Barthold, "Ebu Müslim", İlaveler M. H. Yınanç, MEB, İstanbul, 1978, s. 39,41; Muhtemelen H.100 (M. 718-719) yılında İsfahan veya Merv'de doğdu. Kendi bastırıldığı sikkelerde adı Abdurrahman b. Müslim şeklinde geçmektedir. (H. Dursun Yıldız, "Ebu Müslim-i Horasani", İA, TDV, C. 10, İstanbul, s. 197.); Cahen, **a.g.e.**, 61.

³³H. Dursun Yıldız, "Abbasiler", İA, TDV, C. 1, İstanbul, 1988, s.32; İbnü'l-Esir, Ebu Müslim'in milliyeti ile ilgili birkaç rivayet vermektedir. Ama Arap olmadığında birçok yazar hemfikirdir. (İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, C. 5, s. 213 vd.)

³⁴Ordusunda siyah elbise giyen Türklerin çokluğu dikkat çekicidir. (Zekeriya Kitapçı, **Saadet Asrında Türkler**, Konya, 1993, s.171.)

³⁵Türklerde Tarhan-Tarkan vezirin Türkçe karşılığı olarak kullanılmaktadır. Tonyukuk Yazıtı cenup tarafı 6 "Boyla Baga Tarkan", batı tarafı 34 "Apa Tarkana gizli söz...". (H. Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, TDK, Ankara, 1994, s. 102, 112.); Kaşgarlı'nın eserinde; Tarhan: Argu lehçesinde "bey" diye geçmektedir. (Kaşgarlı Mahmut, **Divanü Lugati't-Türk**, Çev. ve Düz. Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurtsever, Kabalcı Yayın, İstanbul, 2005, s. 538.)

³⁶H. Dursun Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, İ.Ü. Edebiyat fakültesi yayın, İstanbul 1976, s. 52 vd; Kitapçı, eserinde ihtilalde Doğu Horasan Türklerinin etkisinden birçok Arap kaynağına dayandırmak suretiyle anlatılmaktadır. (Zekeriya Kitapçı, **Yeni İslam Tarihi ve Türkler**, Türkeli yayımları, Ankara, 1995, s. 70); Hatayı Külliyyatı, Haz. E. N. Necef- B. Cavanşir, İstanbul, 2006, s. 59-60.

³⁷Yıldız, "Müslim", C. 10, s. 197.

³⁸İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, C. 5, s. 295.

³⁹Üçok, "Haşimoğullarının siyah bayrak etrafında toplanmaları Suriyelileri bir araya getirmiştir, ancak ihtilalcileri engellememiştir" demektedir. (Bahriye Üçok, **İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler**, MEB Yayınları, Ankara, 1979, s. 85.)

⁴⁰Cahen, 749 tarihini vermektedir. Cahen, **a.g.e.**, s.64.

Doğudaki bu durum Bizans için uygun bir şekil almıştı. Arapların kuvveti gerek III. Leon Devrindeki savaşlar ve gerekse ağır bir iç kriz yüzünden sarsılmıştı. İmparator Konstantinos V. zamanında Bizans'ın doğudan maruz kaldığı baskı hafifledi ve Arapların elindeki (746 tarihinde) Germanikeia (Maraş)'yı Bizans zapt etti.⁴¹

Ebu Müslim güçlendikçe Araplar bir araya gelmeye çalışmışlar, ancak kendi aralarındaki derin ayrılıklardan dolayı bunda başarılı olamamışlardır. Halife Mervan son olarak Zap suyu kenarında Abbasilerle yaptığı savaşta⁴² kesin yenilgiye uğrayınca Musul'a sığınmak istedi. Musul halkı kendisini kabul etmeyince Mısır'a kaçtı. Mervan'ın Mısır'da bir mabet içinde gizlendiğini öğrenen Abbasiler, Mabedi bastılar ve Mervan'ı öldürdüler. Mervan'ın öldürülmesiyle Emevi devleti tarih sahnesinden çekilerek, yerine Abbasoğullarından Ebu Abbas'ın başkanlığında Abbasi devleti kurulmuş oldu(750). Abbasi devletinin kuruluşunda büyük emeği geçen Ebu Müslim Horasani, bir halk kahramanı olarak çok seviliyordu. Abbasi Halifesi Mansur, Ebu Müslim'in gücünden korktuğu için onu Mısır'a vali tayin ederek merkezden uzaklaştırmak istemişti. "Horasan'da bizim yurdumuzdur" diyerek verilen görevi kabul etmeyip halifenin oyununu bozan Müslim, bir müddet sonra bazı arkadaşlarıyla birlikte hile yoluyla saraya davet edilerek halifenin huzurunda acı bir şekilde öldürülmüş (755)⁴³ ve Dicle ırmağına atılmıştır.⁴⁴

Bu trajik ölüm Ortadoğu'da yeni kin ve onarılmaz yaralara başka bir neden teşkil etmiştir. Mes'udi, Ebu Müslim'in öldürülme haberinin Horasan ve diğer bölgelere ulaşmasıyla Hürremilerin bundan duydukları rahatsızlığa değinmiştir: "Bunlar Ebu Müslim'i ve onun İmametini benimsedikleri için el-Müslimiye diye isimlendirilirler. Onun vefatından sonra bu konuda ihtilafa düşmüşlerdi. Bir kısmı onun ölmediğine, ölmeyeceğine (geri döneceğini ve ortaya çıkıp yeryüzünü adaletle donatacağına) inanmışlardı. Bir kısmı kesin olarak öldüğüne ve ondan sonra kızı Fatıma'nın imametine inandı. Bunlar bundan dolayı el-Fatımiye diye isimlendirilmişlerdi."⁴⁵

Ebu Müslim'in soyundan geldiğini iddia eden veya onun imametini ve ulûhiyetine inanan bazı kişiler ve gruplar ölümünden sonra siyasi-dini isyanlar başlatmışlar ve intikamını almak için seferber olmuşlardır. İran Zerdüştilerinden olan Nişapurlu Sinbad, her mezhepten kişileri etrafında topladı. Amacı geri dönecek ve tanrılığına inandığı Ebu Müslim adına İran'a hakim olmaya çalıştı.⁴⁶ Taberistan'da Abbasi güçlerince yakalanıp öldürüldü.⁴⁷ Benzer gerekçe ile Türkistan'da da isyanlar çıktı. Bunlardan Mukanna ve Babek isyanları en önemlileridir.

4.2. Mukanna el-Horasani

Adı Ata, Hâkim ya da Hişam b. Hâkim olarak kaydedilmektedir. Abbasilerle giriştiği savaşlarda taraftarlarının kendisinden "Hey Haşim bize yardım et" diye niyazda bulunmalarından dolayı adının Haşim olduğu anlaşılmaktadır. Şaşılığını, yüzünü örttüğü

⁴¹Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara, 1995, s.155.

⁴²Ermeni vekainame yazarı Gewond; "her iki taraftan da sayısız cesetler savaş meydanına düşmüştü" derken abartılı olarak 300000 kişinin öldüğünü yazmaktadır. (Gewond, **Gewond's History**, Trans. Robert Bedrosian, New Jersey, 2006, s. 126.)

⁴³İbnu'l Esir, **a.g.e**, C. 5, 340 vd; İbn-i Tiktaka, **el- Fahri fi'l-Adabi's- Sultaniye**, Çev. Emile Omar, Paris, 1910, s. 282; Makrizi, **En-Niza ve't-tahasüm fi ma beyne beni Ümeyye ve beni Haşim**, Leyden, 1888, s. 53.

⁴⁴Cahen, **a.g.e**, s. 69.

⁴⁵Mes'udi, **Murûc ez-Zeheb**, Çev. D. Ahsen Batur, Selenga Yayınları, İstanbul, 2004, s. 226.

⁴⁶Yıldız, **a.g.e**, s. 54.

⁴⁷İbnü'l-Esir, **a.g.e**, C. 5, s. 392.

yeşil örtü (kına) veya altın bir peçe ile gizlediği için “Mukanna” (örtülü) lakabıyla şöhret bulmuştu. Merv yakınlarında bir köyde hayatını devam ettirirken Ebu Müslim hareketinin içinde yer almıştır.⁴⁸

Mukanna, Allahın kendisinde hulul ettiğine inanmaktaydı. Mukanna’ya göre Allah önce Hz. Âdem olarak yeryüzünde görünmüş, sonra Nuh Peygambere hulul etmiş, ondan sonra sırasıyla bütün büyük peygamberler vasıtasıyla Hz. Muhammed'e kadar gelmiştir. Hz. Muhammed'den Hz. Ali'ye hulul eden Allah, sırayla evladına ve nihayet Ebu Müslim Horasani'ye geçerek onun bedeninde yaşamış, en son olarak da kendi vücuduna hulul etmişti.⁴⁹

Daileri vasıtasıyla inanç sistemini yaymaya başlamıştır. Kiş (Keş) kentini merkez edinip buradaki Türkleri ve Soğdlu köylüleri kendisine bağlamıştı. Keş’de Siyam kalesine yerleşmiş, çevredeki kaleleri, binaları ele geçirip Abbasilere isyan başlatmıştı.

Halifenin gönderdiği kuvvetlerle yapılan savaşların birçoğunda kaybetmişti. Siyam kalesine sığınan Mukanna’yı kuşatan halife kuvvetleri karşısında dayanamayan taraftarlarından 30000 kadarı rüşvet alarak kaleden ayrılmışlardı. 2000 kişi ile kalede kalan Mukanna mağlup olacağını anlayınca hep birlikte semaya yükselmek için kalenin ortasında ateş yakıp bu ateşe atlayarak yanmışlardır (778).⁵⁰ Halife kuvvetlerinin, içeri girdiklerinde kalenin boş, yanmış ve tahrip edilmiş olduğunu birçok kaynak belirtmektedir.⁵¹

Mukanna’nın bazı taraftarlarının inançlarını günümüzde Keş, Nerşah ve Buhara’da sürdürdükleri bilinmektedir. Onun görüşlerini benimseyenlerin oluşturduğu aşırı müşebbihe⁵² fırkası Mukannaiye⁵³ diye anılmaktadır. Etrafında toplanan kitlenin fakir köylü ve göçebelerden⁵⁴ oluştuğu dikkate alınırsa Mukanna’nın isyanının aslında Orta Asya’nın köylü ve çiftçilerden meydana gelen halkıyla Maverâünnehirde hâkim olan Abbasi yönetimi arasındaki sosyal bir mücadeleden ibaret olduğu söylenebilir.⁵⁵

4.3. Babek⁵⁶

Babek’in mensup olduğu Hürremiye bir mezhep adı olup bu ad Farsça bir kelime olan “Hürrem”⁵⁷ (hoş)’den türetilmiştir.⁵⁸ Çünkü bu mezhep mensupları hoş olan her şeyi

⁴⁸Mustafa Öz, “Mukanna’ el-Horasani”, İA, TDV, C. 31, İstanbul, 2006, s. 124; Cahen’e göre; 776’dan 779’a kadar süren isyanın önderinin Peçeli lakaplı el-Mukanna, Ebu Müslim’in komutası altında savaşmış ve sonra da Merv’de Ravendi mezhebine girmiş biriydi. (Cahen, a.g.e, s. 69.)

⁴⁹Ehsan Yarshater, “Mazdakism”, Cambridge History of Iran Vol. 3 (2), Cambridge, 1983, s. 1003.

⁵⁰El- Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar (El-Fark Beyne'l-Fırak)*, Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, TDVY, Ankara, 1991, s. 201; Öz, “a.g.m”, s. 125; İbnü'l-Esir, “Mukanna aile fertlerini bir araya topladı zehir içirip öldürdü” demektedir. (İbnü'l-Esir, a.g.e, 5, 52.)

⁵¹İbnü'l-Esir, a.g.e, 5, 52, Taberi, a.g.e, C. VIII, s. 144; Öz, “a.g.m”, s. 125.

⁵²Bu fırka ile ilgili bkz. Şehristani, a.g.e, s. 99; yine bkz. Bağdadi, a.g.e, s. 169.

⁵³Bağdadi, a.g.e, s.200–201.

⁵⁴Bağdadi, a.g.e, s.200; el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*, II, Mısır, 1324–1325/1906, s. 381.

⁵⁵Öz, “a.g.m”, s. 125.

⁵⁶Âbu'l-Farac “Harzemli Babek” demektedir. (Bar Hebraeus, , *Âbu'l-Farac Tarihi I*, Çev. Ö. Rıza Doğrul Ankara, 1999, s. 225.); Taberi, a.g.e, C. III, s. 1175–1233; Yakubi, *Tarih*, nşr, M. Th. Houtsma, C. II, Leiden, 1883, s. 473–579; Bağdadi, a.g.e, s.206.

⁵⁷Bünyadov’a göre; “Hürrem adı ‘ateş’le, yani ‘hur/hür (güneş, ateş) ile aynı terkiptendir. Bu son söz Pers kökenli olup Grabarca kaynaklarında da vardır.” (M. Z. Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX esirlerde*, Bakı, 1989, s. 224–225.); İbnü'l-Esir, kelimeyi fecer olarak anlamlandırır. (İbnü'l-Esir, a.g.e, C. 6, s. 284.); Bu isim, Mazdek in eşi Faden’in kızı Hurreme adlı birisinin isminden türemiştir. (Nizamül-Mülk, *Siyasetname*, Çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010, s. 293.)

doğru kabul etmişlerdi. “Hürrem” kavramı hakkında yorumcular bu sözcüğün Erdebil şehrinin “Hürrem” bölgesinden türetildiğini savunmuşlardır. Hürremiler, Horasan’da Ebu Müslim’in 753-754’da öldürülmesinin ardından meydana çıkıp ünlü olmuşlardı. Hürremiler ilk olarak 778-779 yılında Kızıl bayraklılar olarak Gurgan bölgesinde isyan etmişlerdi.⁵⁹ Bunun ardından Azerbaycan’ın Bezz⁶⁰ Kale’sinde Abbasilere karşı ve Babek liderliğinde bir başka isyan başlatılmıştı.

Kaynaklarda Babek’in kökenine dair çeşitli rivayetler vardır. Ancak bu rivayetlerden hangisinin doğru olduğunu tespit etmek zordur. İsyanın ardından sağladığı başarılar, onun hayatı hakkında çeşitli rivayet ve efsanelerin uydurulmasına neden olmuştur. Kaynağının Vakid b. Amr olduğunu söyleyen en-Nedim, Babek’in babası Abdullah, Medainli bir yağ tüccarı (dahhan) iken, Azerbaycan’ın Mimad bölgesinde “Bilal Abad” köyünde yerleşmiş ve daha sonra (Babek’in annesi olan) bir kadın ile evlenmiştir.⁶¹ En-Nedim, Babek’in annesinin Azerbaycanlı olduğu ve kendisinin Azerbaycan’da doğup büyüdüğünü kesin bir ifade ile belirtmektedir. Hürremiler lideri Cavidan, Bezz’e giderken, Babek’te gördüğü kabiliyetten dolayı onu annesinden alarak beraberinde götürmüştü. Cavidan öldükten sonra karısı, Cavidan’ın ruhunun Babek’e geçeceğine inanıyordu. Bundan dolayı ona itaat edilmesini istiyordu. Bunu sağlamak içinde kocasına atfen naklettiği sözler ile Hürremilerin Babek’e itaat etmelerini temin ettiği çok yerde rivayet edilmektedir.⁶² En-Nedim, Babek’in ülûhiyet iddiasında bulunduğunu belirtmektedir.⁶³ Hürremilerin daima yeryüzünde bir peygamber bulunacağına (bazı Şiilerde olduğu gibi) ve peygamberliğin kalıtım veya hulul yolu ile intikaline dair yazdığı inançlar⁶⁴ Babek’in bu mezhep içerisindeki yerini daha iyi anlatmaktadır.

Başlangıçta efsanevi bir mahiyet arz eden Babek’in hayatı 816’dan sonra bütün teferruatı ile bellidir. Babek bu tarihte ortaya çıkan fırsattan ve taraftarlarının temayüllerinden yararlanarak civardaki bölgelerde bulunan, Arap hükümdarların mallarına saldırdı ve ele geçirdi.⁶⁵ Babek’in bu şekilde başlayan şöhreti arttıkça Arap hükümdarların zulmünden bıkan insanlar onun yanında toplanmaya başladı ve Hürremilerin sayısı çoğalınca, Bezz civarında bulunan Araplar Meraga’ya çekildi. Hürremilerin daima Arap istilasına karşı daima kin ve nefret besledikleri, hâkimiyeti ele almak için her fırsatta zuhur ettikleri tarihi bir gerçektir. Bu sebeple Hürremiler isyana en içten ve derin duygular ile katılmışlardır. Sasaniler döneminde selefleri olan Mazdekilerin, devlete ve asil sınıflara karşı aynı duyguyla hareket ettikleri de bellidir. Buna dayanarak Babekilerin yirmi sene içinde Arap ordusundan öldürdüklerinin yüz bine çıktığına dair rivayetleri çok abartılıdır.⁶⁶ Abbasi halifesi Memun, Hürremilerin ayaklanmaları nedeniyle, Yahya b. Muaz’ı Ermenistan valiliğine göndererek ayaklanmanın bastırılmasını talep etti. Yahya’nın başarısızlığı nedeniyle 820’de İsa b. Muhammed bu göreve atandı. İsa b. Muhammed bölgedeki komutanlar ile Bezz’e yaptığı saldırılarda yenildi. Bu başarılar Babek’in gücünü artırarak

⁵⁸Keyif çeken, esrik. Bünyadov, **a.g.e.**, s. 220-221.

⁵⁹Nizamül-Mülk, **a.g.e.**, s. 327; Said Nefisi, **Babek**, Çev. Mahmut Ayaz, Berfin Yayınları, İstanbul, 1998, 20.

⁶⁰Mehmetov, Babek’in Bezzli olduğu bilgisini Ermeni yazar Vardan’ın yazdığını belirtmektedir. (İsmail Mehmetov, **Türk Kafkası’nda**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2009, dpn.1, 192.); Nefisi, **a.g.e.**, s. 41; Cahen, **a.g.e.**, s. 96.

⁶¹En-Nedim, **al-Fihrist**, Ed. Flügel, Leipzig, 1871-1872, s. 480.

⁶²En-Nedim, **a.g.e.**, s. 481; Nefisi, **a.g.e.**, s. 15.

⁶³En-Nedim, **a.g.e.**, s. 480.

⁶⁴İbnü’l-Esir, **a.g.e.**, C. 6, s. 284.

⁶⁵İbnü’l-Esir, **a.g.e.**, C. 6, s. 389.

⁶⁶Mehmetov, **a.g.e.**, s. 196.

daha cüretle hareket etmesine zemin hazırladı. 824'te Zurayk b. Ali'nin aczi, onun görevden alınmasına ve yerine Muhammed b. Hamid al-Tai'nin tayinine neden olmuştur. Ancak bu kişi de Babek'in ani bir saldırısı sonucunda hayatını kaybetmiş, ordusu bozguna uğramıştır.⁶⁷

Babek'in bu başarıları bazı Ermeni liderlerinin dikkatini çekmiş⁶⁸, onun tarafını tutmalarına ve desteklemelerine neden olmuştur. Aras boylarında sürüp giden bu karışıklıklar sırasında halife Me'mun'a sadakatleri yüzünden Bagratlıların itibarı yükseldi. 830 tarihinde Taron Bagratlılar beyliği kurulmuştu. 833 senesinde Sımbat Aplanas ve Batı Sünik Prensi Sahak ayaklanmışlardı. Sımbat ve Sahak cezalandırılmadığı gibi Sahak "İşkhanlar işkhanı" unvanı alınca Sımbat yardımcısı olmuştur.⁶⁹ Babek hareketini bertaraf etmeye çalışan halifelik düşman azaltma politikası gereğince Aras boylarındaki derebeylerle anlaşma yolunu tercih etmiştir.⁷⁰

Azerbaycan valiliğine seçilen daha sonra da Horasan'a gönderilen Abdullah b. Tahir'in ardından Ucayf b. Anbes ve Ali b. Hişam gibi kişilerin Babek'in karşısındaki yenilgileri ve bölge insanların yardımı sonucu 832'de Babek'in gücü en yüksek seviyeye ulaşmıştı.⁷¹

Diğer taraftan bir savaşızsızlık döneminden⁷² sonra Bizans ile Abbasiler arasında başlayan (M.S. 830'dan sonrası) savaş, Me'mun'un önemli kuvvetler ile birlikte Rum seferine çıkmasına neden olmuştu. Bu gelişmeden yararlanan Hürremiler, Fars ve İsfahan eyaletlerine kadar topraklarını genişlettiler.⁷³ Me'mun, bu sefer sırasında Tarsus'ta ölüerken (833) yerine geçen Mu'tasım'a Babek hakkında önemli vasiyetlerde bulunmuştu. Yeni halifenin 833'te gönderdiği İshak b. İbrahim idaresindeki ordu Hürremilerin Azerbaycan dışındaki güçlerini büyük bir bozguna uğratmıştı. Ancak Azerbaycan'da hiç bir başarı elde edememişti. İshak'ın Bağdat'a gelmesi ile yerine geçen Abu Said Muhammed, Babek'in komutanı olan Muaviye'yi yendi. Tebriz hâkimi Al-Ravvad'ın kölelerinden İbn al-Buays, Hürremi olmamakla beraber, Babek ile iş birliği yapmış ve sonunda Babek'in komutanlarından olan Marand hâkimi İsmet'i esir ederek Halifenin tarafını tutmuştu. Böylece Arap ordusu Hürremlere karşı bazı başarıları elde etmiş oldu. Halife Mu'tasım, yirmi yıldan beri devam etmekte olan ve artık devleti tehdit etmeye başlayan Babek isyanını bastırmak için kendisinin Mısır valiliği sırasında yanında bulundurduğu Türk asıllı komutanı Afşın'ı 835'te Cibal ve Azerbaycan bölgelerine vali olarak gönderip, isyanı bastırmaya memur etmişti.⁷⁴ Karargâhını Barzand'da kuran Afşın, yalnız askeri hazırlıklar ile yetinmeyerek, bizzat Babek'in casuslarını da elde etmek gibi tedbirlere başvurmuştu.⁷⁵ Bu aralarda Halifenin teşkil ettiği ordu Büyük Boğa'nın önderliğinde baskına uğradı, ancak bu teşebbüs önceden öğrenilmiş olduğu için Hürremiler pusuya düşürüldü ve Arşak'ta bozguna uğratıldı.⁷⁶

⁶⁷Nizamül-Mülk, **a.g.e.**, s. 328; Nefisi, **a.g.e.**, s. 21; Mehmetov, **a.g.e.**, dñn.5, s.195.

⁶⁸Batı Sünik liderinin kızı ile Babek evlenmiştir. (Kalankatlı Moses, **Alban Tarihi**, Çev. Ziya Bünyadov-Yusuf Gedikli, Selenga Yayınları, İstanbul, 2006, s. 297.); Mehmetov, **a.g.e.**, s.193.

⁶⁹Mehmet Özmenli, **Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi**, Basılmamış Doktora tezi, Erzurum, 2008, s. 85–86.

⁷⁰J. Laurent, **L' Armenie entre Byzance et l'İslam depuis la Conquete jusqu'en 886**, Paris, 1919, s. 114–119.

⁷¹Nefisi, **a.g.e.**, s. 69–70.

⁷²Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.195

⁷³Nizamül-Mülk, **a.g.e.**, s. 329.

⁷⁴Yıldız, **"Babek"**, İA; TDV, C.4, İstanbul, 1991, s. 376; İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, C. 6, s. 388.

⁷⁵İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, C. 6, s. 391.

⁷⁶İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, C. 6, s. 400.

İki yıl boyunca Babek ile savaşılan Afşin 837 yılının başlarında ağır kış şartlarına rağmen Bezz önünde ordugâh kurdu ve şehri kuşatmaya başladı. Beşir et-Türki emrindeki bir birlik de şehrin karşı tarafında mevzi almış olan Azin'in üzerine gönderildi. Babek'in kumandanı Azin, mağlup olarak Bezz'e döndü. Arap kaynaklarına göre bu süre içinde, Babek üzerindeki baskıyı azaltmak amacıyla Bizans İmparatoru Theophilos'la mektuplaşıp, hilafet ülkesine saldırmak için fırsatın kaçırılmamasını bildirdi. Bizans İmparatoru'nun Tarsus'a kadar ilerleyerek, 837'de Zibatra Kale'sini aldığı kaynaklarda yazılmıştır.⁷⁷ Bizans saldırılarının⁷⁸ Babek'in mağlubiyetinden sonra başlaması ve Bizans kaynaklarının bu konuda sessizliği nedeniyle Arap kaynakların rivayeti şüphelidir. Ancak Hürremiler ile Bizans ilişkilerinin Babek olaylarıyla aynı zamana denk gelmesi ve siyasi bakımdan Babek'in bundan yararlanmış olma ihtimal dâhilindedir.

Araya giren bekleme devresi askerler arasında Afşin'in gizlice Babek ile anlaşması⁷⁹ ve müttefik olduğuna dair dedikoduların da yayılmasına neden oldu. Sonunda bütün hazırlıklarını yaptıktan sonra Bezz istikametinde ilerleyen kuvvetler Bezz'e girdi ve kanlı savaşlar sonucunda Hürremilerin önemli bir kısmı öldürüldü. Şehir yıkıldı, esir edilenlerin arasında birçok kadın ve çocuk da vardı. Bu esirlerin arasında Babek'in ailesi de bulunmaktaydı.⁸⁰ Babek ise kaçmak zorunda kaldı.⁸¹ Yanındaki beş kişi ile Aras nehrini geçerek Kuzey Azerbaycan'a sığındı. Babek'in kaçtığını anlayan Afşin peşinden birlik gönderdi. Muhtemel geçtiği bölgelerin idarecilerine mektuplar yazarak O'nu yakalayanlara büyük mükâfatlar vereceğini bildirdi. Babek'i takip eden birlikler onu bir yerde sıkıştırdıysa da ellerinden kaçırdılar. Nihayet Sehl b. Simbat adlı bir Ermeni'nin yanına sığınan Babek, Afşin'a gönderilen haber neticesinde bir av partisi sırasında yakalandı.⁸² Afşin durumu halifeye bildirip ondan alınan emir üzerine Sâmerra'ya hareket etti.⁸³ Hürremi lideri 223 (838) tarihinde halifenin huzurunda ve halkın önünde önce kol ve bacakları kesilmek suretiyle 3 kere idam edildi. O, yirmi üç senelik mücadele hayatında gösterdiği iradeli, metin ve azimkâr bir karaktere sahip bir şahsiyet idi. Öldürülürken bir kolu kesildiği zaman, ölümün solduracağı yüzünün korkudan sararmadığını anlatmak için, vücudundan akan kan ile yüzünü boyadığı hakkındaki rivayet onun metanetini göstermektedir.⁸⁴ Düşmanları onun ailesini özellikle Azerbaycanlı annesi hakkında iftiralar yazdılar. Onun büyük servetler biriktirdiği veya Bezz'de bir hükümdar debdebesi ile yaşamakla ve haremını teşkil eden birçok kadın ile içkili ve çalgılı eğlence yapmakla suçladılar. Arap yazarları her türlü şehvani serbesti manası verdikleri "Hürrem" sözüne bu tür hayatın bir remzi olarak tanıtmaktadırlar. Babek'in yakalanıp idam edilmesi Abbasi topraklarında Araplar içinde genel sevince neden olmuştur. Ancak taraftarları arasında kin oluşturmuştur. Babek

⁷⁷İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. 6, s. 417; Nefisi, *a.g.e.*, s. 71; Yıldız, "Babek", C. 4, s. 376.

⁷⁸Abbasi içinde ortaya çıkan Babek hareketinden Bizans faydalanma yoluna gitmek istemiştir. (Oğuz Ünal, *Horasan'dan Anadolu'ya*, Töre-Devlet Yayınları, Ankara, 1980, s. 34-35.)

⁷⁹Nefisi, "Babek, Mazyar ve Afşin'ın Bizans İmparatoru Theophilos ile anlaşmaları" iddiasında bulunmaktadır. (Nefisi, *a.g.e.*, 71.)

⁸⁰İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. 6, s. 402.

⁸¹Yıldız, "Babek", C. 4, s. 377.

⁸²Abu'l-Farac: "Harzemli Babek kuvvetten düşünce parasını hayvanlara yükledi ve 400 adamı ile birlikte Roma memleketine kaçtı. Ermenistan'a geldiğinde ismi Estefana olan bir asilzade onu ağırladı ve sonra zincire vurdurdu. Afşin'a teslim etti. (Abu'l-Farac, *a.g.e.*, C. I, s. 225.); Mes'udi'de Sunbat'ın teslim ettiğini yazar. (Mes'udi, *a.g.e.*, s. 231.); Cahen, *a.g.e.*, s. 97.

⁸³Nizamü'l-Mülk Bağdat'a getirildiğini yazar. (Nizamü'l-Mülk, *a.g.e.*, s. 331); Nefisi, *a.g.e.*, s. 52; Mehmetov, *a.g.e.*, dnp.5, s. 195; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. 6, s. 475; Taberi, *a.g.e.*, C.III, s. 1218-1219.

⁸⁴Et-Tenahuhi, *Nişvar el-Muhadire*, C. I, Kahire, 1928, s. 75; Nizamü'l-Mülk, *a.g.e.*, s. 332; Mehmetov, *a.g.e.*, s. 197; Yıldız, "Babek", C. 4, s. 377; Mes'udi, *a.g.e.*, s. 232.

hareketinin bir kolu olan Babekiyye daha sonra da devam etmişti. Güney Azerbaycan halkı Babek'i özgürlük anlayışlarının önderi olarak benimsemişlerdir.⁸⁵ Bausani, makalesinde Nuzhet el-Kulûb'e atfen "Batınî grupların Meragiyân adını verdiği 'Mazdeki' inanlı topluluklardan bahseder.⁸⁶ Yine Bausani, Reşdud-din'in eseri Cami'el-Tevarih'te Mazdeki anlayışlarının İlhanlı çağında Babekiler tarafından devam ettirildiğini, Schwarz'ın iddiasına inanmadığını vurgulasa da meragiyânların Meraga'ya kaçan Babek taraftarlarının torunları olduğunu yazmıştır.⁸⁷

Onun, Babekiyye adı verilen mezhebi, tamamıyla Hürremiye kadrosunu içine almaktadır. Genellikle Babek'ten önceki Hürremilerde olduğu gibi, Babekiyyelerin inançları konusunda da, bizzat kendileri tarafından yazılmış bir eser mevcut değildir. Babek hakkında Arap kaynaklarındaki kayıtlar şüpheli ve yanlı olduğu için karşılaştırmalı bir şekilde yorumlanıp okunması gerekmektedir. Babek'e yakın olduğu düşünülen Nefisi bile Arap kaynaklarının etkisindedir.⁸⁸

Babekilerin Ermeni tarihi açısından önemini Ermeni tarihçi Manandyan: "VII. yüzyılın sonunda Ermeni feodalizm kendisinin işkenceli can verme anlarını yaşıyordu. Sonunun geldiği düşünülüyordu. Ancak kısa bir süre sonra IX. yüzyılın birinci yarısında feodalizmin canlanması için tamamen uygun olan siyasi ortam doğdu. Babek isyanı" diyerek belirtmektedir.⁸⁹

4.4. Afşın⁹⁰

Ünlü Türk komutanı Afşın'ın bu başarısı elbette karşılıksız kalmamış ve Mu'tasım tarafından altın, taç ve mücevherler ile ödüllendirilmiştir. Ama "Şah" elbisesi giydirilmemiştir.

Mu'tasım'ın ödül ve iltifatlarına mazhar olan Afşın'ın sonu kötü olmuştur. Bâbek el-Hürremi isyanını bastırdıktan sonra da Horasan valiliğine devam eden Afşın, ordusunu güçlendirdi. Mu'tasım ona haber yollayarak Sâmerâ'ya gelmesini istedi. O karşı çıktı. Mu'tasım, Abdullah b. Tahir'e Afşın ile savaşmasını emretti. Yapılan savaşta Afşın esir düştü. Sâmerâ'ya götürüldü. Ayaklandığı ve isyan ettiği söylendi. Ayrıca onun putperest ve Mecusî olduğu kanaatine varıldı. Afşın tutuklandı ve hapsedildi.⁹¹ Hapisteyken öldü.⁹² Şehrin kapısına cesedi asıldı. Sonra yakıldı.⁹³ Külleri Dicle nehrine döküldü. Bu dönem ve

⁸⁵Babek Danişver (Öztürk), "Babek Kalesi Yeryüzü ve Güney Azerbaycan Özgürlük Hareketi", Ed. Babek Danişver, Güney Azerbaycan Tanıtım Cemiyeti Yayınları, Ankara, 2004, s. 24,29; Arif Keskin, "Güney Azerbaycan Yeni Babek'ini Arıyor", Ed. B. Danişver, GATC, Ankara, 2004, s. 20,23.

⁸⁶A. Bausani, "Religion under the Mongols", The Cambridge History of Iran, Vol.5, Ed. J. A. Boyle, London, 1968, s. 549-550.

⁸⁷A. Bausani, "a.g.m", s. 550.

⁸⁸Nefisi, a.g.e, s. 5,9.

⁸⁹Ya. A. Manandyan, *Narodniye vostaniya v Armeni protiv arabskogo vladıcestva*, Erevan. 1939, s. 19,22.

⁹⁰Faruk Sümer, "Abbasiler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens Afşın", Belleten, TTK, Ankara, 2001, 651,666; Uşrüsene hükümdarlarına 'Afşın' derler. (Mehmet Neşri, *Neşri Tarihi*, Haz. Mehmet Altay Köymen, Kültür ve Turizm Bak. Yay. Ankara, 1983, s. 18.); Yakubi, a.g.e., s. 557-583; W. Barthold, "Afşın", İA, C. 1, Eskişehir, 1997, 146.

⁹¹İbnu'l Esir, a.g.e, C. 6, s. 446; Mes'udî, a.g.e, s. 233.

⁹²İbnu'l Esir, a.g.e, C. 6, s. 454; Mes'udî, a.g.e, s. 233.

⁹³Mes'udî, a.g.e, s. 234; Bu rivayet onun Mecusî olabileceği kanaatini uyandırmıştır. Zira ceset yakma Mecusilikte de var olan bir inançtır.

öncesinde Türklerin Mecusîliği benimsediğine dair bir bilgiye ulaşılmadığı birçok tarihinin ortak görüşüdür.⁹⁴

Afşın'ın öldürülmesi siyasi bir sebebe dayanmaktadır. Dinî bir sebepten öldürülmüş olma ihtimali görünmemektedir. Ancak kaynakların onun Mecusî olduğu haberine oldukça geniş yer vermeleri de düşündürücüdür. Afşın'ın, kendisinin halife nezdindeki seçkin yerini çekemeyenler tarafından Horasan valiliği sırasında gammazlamalarıyla önce tutuklanıp, mahkeme edilip, hapsedilmesi ve daha sonra hapiste ölmesi, bunun ardından Mecusî geleneği üzerine cesedinin yakılıp Dicle nehrine küllerinin atılmasıyla sonuçlanmıştır. Ekrem Pamukçu'nun ortaya koyduğu siyasi gerekçe kanaati doğrudur.⁹⁵ Hatta o, Afşın'ın daha Halife Me'mun zamanından itibaren Arap ve Fars kökenli vali ve komutanlar tarafından boy hedefi seçildiğini, hizmetlerinin İslâm dini ve devlet adına dahi olsa, ihtiyatla ve hatta kuşkuyla karşılandığını, muhaliflerinin onu karalamak ve itibarını kaybettirmek için fırsat kolladıklarını belirtmiştir.⁹⁶ Saray kültürünün bir parçası haline gelen entrika, katliamlara zemin hazırlamıştır. Kinler oluşturup karışıklıklar çıkarılmasına ve yeni ölümlere neden olmuştur.

Sonuç

VIII ve IX. yüzyılda Ortadoğu'da Irk, din, mezhep ve toprak anlaşmazlıkları yüzünden her tarafta isyanlar oluyordu. Türkler, Araplar, İranlılar, Suriyeliler, Berberiler, Yahudiler sadece birbirlerine olan nefretlerinde uyuşuyorlardı.

Din olgusu ayrıştıran değil birleştiren, kavga eden değil uzlaştıran misyonuna rağmen: uygulayıcılarının zaafiyetleri yüzünden siyasi ve coğrafi bölünmelerin olmasını engelleyememiştir.

Kaynaklarda, IX. yüzyılda İran ve Mezopotamya havalisinde Budist ve Maniheizt rahiplerin dolaştıkları, bazı sufilerin Budist ve Maniheizt çevrelerle ilişki içinde olduğu bilinmektedir. Bu bölünmelerde bunların büyük etkilerinin olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bölünmelere sebep olan önemli bir gerekçede siyasi ve ekonomik gücün etkisiyle sarayda entrikaların artmasıdır.

İşte hem bölgesel yönetimler ve hem de yukarıda bahsettiğimiz inanç eksenli hareketler bazen birlikte bazen de ayrı ayrı isyanlar gerçekleştirmişlerdir. Bu isyanlardan Mukanna ve Babek isyanları, otoriteyi sağlama almak adına ağır cezalar verilmek suretiyle bastırılmışlardır. Abbasi devletinin kuruluşunda büyük rolü olan Ebu Müslim ve özellikle Babek isyanının bastırılmasını sağlayan Afşın'da mevali olduklarından çeşitli iftira kampanyaları ile yararlı işlerine rağmen cezalandırılmışlardır. Bu durum otorite sağlamak isteğiyle hareket eden Abbasi devletine yarar sağlıyor gibi görünse de aslında öyle olmamıştır. Yani ipleri elden kaçırmamak adına kendisinden daha başka bir gücü Abbasi otoritesi reddederken, kendi gücünün zayıfladığını uzun süre fark edememiştir.

Hulûl anlayışı ile hareket eden ve bunlardan en önemlisi olan Babek hareketi zamanında devlet birçok yerden vergi alamamış, halifelikten kopmalar artmıştır. Bu esnada Bizans saldırıları yoğunlaşmış halifelik sürekli olarak isyanları bastırmak için milyonlarca dirhem harcama gerçekleştirmiştir. Yani isyanın gerekçeleri pekte araştırılmamış sadece

⁹⁴ Mes'udî'nin rivayetinde, "O'nun Putperest ve Mecusî mezhebinden olduğu konusunda görüş birliği vardır" ifadesi Arap tarihçiliğinin bir göstergesidir.

⁹⁵ Ekrem Pamukçu, **Bağdat'ta İlk Türkler**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s.117.

⁹⁶ Pamukçu, **a.g.e.** s.125; Yıldız, "**Afşın**", İ.A, TDV. C. I, İstanbul, 1988, s. 441

dinsizlik suçlaması yeterli kabul edilmiştir. Babekiler uzun süre Ortadoğu'nun sosyal, siyasi olaylarında etkili olmuş, Ortaçağın güçlü bir ideolojisi olmasıyla etkisini uzun süre göstermiştir. Örneğin; 831'de Mısır'da çıkan isyanlarda köylüler ve yoksulların Babekilikten etkilenme ihtimalleri yüksektir. Günümüzde de Azerbaycan'da özellikle de güneyde halen özgürlük anlayışlarının sembolüdür.⁹⁷

637'den 681'e kadar ilk Arap fetihleri hoşgörü esaslı iken sonrasında aksamalara uğramış ve siyasi çekişmeler artmıştır. Bu da birçok Müslüman'ın canına mal olmuştur. Ortadoğu'yu milletler mezarlığına çevirmiştir.

Yoksulluk, etnik endişeler, mezhepsel taassuplar, radikal dini yaklaşımlar, jeostratejik konum, siyasi entrikalar, doyumsuz iktidar hırsları Ortadoğu'yu hep meşgul etmiş ve etmeye de devam edecektir.

---

⁹⁷Muhammed Bedeli Meşahir, “**Babek Kalesi Ulusal Kurultayı'nın Yüzbinlerce Kişilik Törenlerinin Medyaya Yansımaları**”, Ed. B. Danişver, GATC, Ankara, 2004, s. 39,44.

KAYNAKLAR

- ARNOLD T. W., **İntişar-ı İslâm Tarihi**, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1982.
- BARTHOLD W. “*Ebu Müslim*”, İlaveler M. H. Yınanç, **İA**, MEB, C.4, İstanbul, 1978, s. 39,41.
- BARTHOLD W., “*Afşin*”, **İA**, MEB, C. 1, İstanbul, 1978, s. 146-147.
- BAR HEBRAEUS, **Âbu'l-Farac Tarihi I**, Çev. Ö. Rıza Doğrul Ankara, 1999.
- BAUSANİ A., “*Religion under the Mongols*”, **The Cambirdge History of Iran**, Vol.5, Ed. J. A. Boyle, London, 1968, s. 538-550.
- BEDELİ M. M., “*Babek Kalesi Ulusal Kurultayı'nın Yüz binlerce Kişilik Törenlerinin Medyaya Yansımaları*”, Ed. B. Danişver, **GATC**, Ankara, 2004, s. 39-44.
- BLOCHET E., **Etudes sur l'histoire religieuse de l'Iran**, Leroux, 1889.
- BROCKELMAN C., **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi**, Çev. Neşet Çağatay, C. 1, Ankara, 1964.
- BÜNYADOV M. Z., **Azerbaycan VII-IX esirlerde**, Bakı,1989.
- BÜNYATOV Z. M., **Azerbaycan v 7–9 vv.** (İzd. AN Azreb. SSR) Bakı, 1965.
- CAHEN Claude, **İslamiyet**, Çev. E.N. Erendor, Bilgi Yayınları, İstanbul, 2000.
- DANIŞVER (ÖZTÜRK) BABEK, “*Babek Kalesi Yeryüzü ve Güney Azerbaycan Özgürlük Hareketi*”, Ed. Babek Danişver, **Güney Azerbaycan Tanıtım cemiyeti yayınları**, Ankara, 2004, s. 24,29.
- EL-BAĞDADİ, **Mezhepler Arasındaki Farklar (El-Fark Beyne'l-Fırak)**, Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, TDVY, Ankara, 1991
- EL- BELAZURİ, **Fütühu'l- Büldân**, Çev. Mustafa Fayda, TTK Basımevi, Ankara, 2002.
- EL-HAMEVİ, **Mu'cemu'l-Buldan II**, Mısır, 1324–1325/1906.
- EL-NEDVÎ, **İslâm Düşünce Hayatı**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1977.
- EN-NEDİM, **al-Fihrist**, Ed. Flügel, Leipzig, 1871–1872.
- ET-TENAHUHİ, **Nişvar el-Muhadire**, C. I, Kahire, 1928.
- ET-TABERİ, **Tarihu'r- Rusûlü ve'l- Mülük**, nşr. M. J. De Goeje, C. 8, Leiden, 1885–1889.
- FIĞLALI E. R., “*Abdullah b. Sebe*”, **İA**, TDV, C.1, İstanbul, 1988, s. 133,134.
- GEWOND, **Gewond's History**, Trans. Robert Bedrosian, New Jersey, 2006.
- GİBB, H.A.R., **Orta Asya'da Arap Fütuhâtı**, Çev. M. Hakkı, İstanbul,1930.
- HATAYİ KÜLLİYATI**, Haz. E. N. Necef- B. Cavanşir, İstanbul, 2006.
- HERODOTOS, **Tarih**, Çev. Müntekim Ökmen, T. İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010.
- İBN ABDÜLBER EN-NEMERİ, **el-İntika fi feza'ili's-selaseti'l-e'immeti'l-fukaha**, Kahire, 1350.
- İBN-İ TİKTAKA, **el- Fahri fi'l-Adabi's- Sultaniye**, Çev. Emile Omar, Paris, 1910.

İBNÜ'L-ESİR, **El Kâmil Fi't-Tarih**, Çev. Abdullah Köşe, Bahar Yayınları, C. 5, İstanbul, 1986.

İKBAL M., **İran'da Metafizik'in Gelişmesi**, İstanbul, 1971.

İNAN A., **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, TTK, Ankara, 1986.

KALANKATLI MOSES, **Alban Tarihi**, Çev. Ziya Bünyadov-Yusuf Gedikli, Selenga Yayınları, İstanbul, 2006.

KAŞGARLI MAHMUT, **Divanü Lugati't-Türk**, Çev. Ve Düz. Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurtsever, Kabcacı Yayın, İstanbul, 2005.

KESKİN ARİF, "*Güney Azerbaycan Yeni Babek'ini Arıyor*", Ed. B. Danişver, **GATC**, Ankara, 2004, 20-23.

KİTAPÇI Z., **Saadet Asrında Türkler**, Konya, 1993.

----- **Yeni İslam Tarihi ve Türkler**, Türkeli yayınları, Ankara, 1995.

KOCAKUŞAK S., **Ortadoğu Ülkeleri I**, Ocak Yayınları, Ankara, 1999.

KÖPRÜLÜ M.F. **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1976.

LAPIDUS Ira M., "*İlk Dönem İslam Toplumlarında Kurumsallaşma*", Çev. Ahmet Çekin, İ.Ü. **İlahiyat Fakültesi Dergisi** Bahar, İstanbul, 2010,1(1) 307,317.

LAURENT J., **L' Armenie entre Byzance et l'İslam depuis la Conquete jusqu'en 886**, Paris, 1919.

LEVİS Bernard, **Tarihte Araplar**, Çev. H. Dursun Yıldız, İ.Ü.EdebiyatFak. Yay., İstanbul, 1979.

MAKRİZİ, **En-Niza ve't-tahasüm fi ma beyne beni Ümeyye ve beni Haşim**, Leyden, 1888.

MANANDYAN Ya. A., **Narodniye vostaniya v Armeni protiv arabskogo vladıçestva**, Erevan, 1939.

MEHMET NEŞRİ, **Neşri Tarihi**, Haz. Mehmet Altay Köymen, Kültür ve Turizm Bak. Yay. Ankara, 1983.

MEHMETOV İ., **Türk Kafkası'nda**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2009.

MES'UDİ, **Murûc ez-Zeheb**, Çev. D. Ahsen Batur, Selenga Yayınları, İstanbul, 2004.

MES'UDİ, **Murucu'z-Zeheb ve Meadinü'l Cevher**, Thk. M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut, 1988.

MEVDUDİ, **Tefhimu'l Kur'an**, Çev. M. H. Kayani, Y. Karaca, N. Şişman, İ. Bosnalı, A. Ünal, H. Aktaş, C. 1, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986.

NİZAMÜ'L-MÜLK, **Siyasetname**, Çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010.

ŞİBAY Halim Sabit, "*Ebu Hanife*", **İA**, MEB, C. 4, İstanbul, 1978, s. 20, 28.

OCAK A. Y., **Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

- ORKUN H. N., **Eski Türk Yazıtları**, TDK, Ankara,1994.
- OSTROGORSKY G., **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara, 1995.
- ÖZ M., “*Mukanna’ el-Horasani*”, **İA, TDV**, C. 31, İstanbul, 2006, s. 124,125.
- ÖZMENLİ M., **Ortaçağ’da Şüregel (Şirak)’in Tarihi**, Basılmamış Doktora tezi, Erzurum, 2008.
- ÖZEY R., **Dünya ve Türkiye Ölçeğinde Siyasi Coğrafya**, Aktif Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2002.
- PAMUKÇU E., **Bağdat’ta İlk Türkler**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara,1994.
- SAİD NEFİSİ, **Babek**, Çev. Mahmut Ayaz, Berfin Yayınları, İstanbul, 1998.
- SARIKÇIOĞLU E., **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2008.
- SÖYLEMEZ M.M., “*Cahız’ın et-Tebessur bi’tticare adlı risalesi*”, **A. Ü. İlahiyat Fak. Dergisi**, c. 42, Ankara, 2001, s. 305,331.
- SÜMER Faruk, “*Abbasiler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin*”, **Belleten**, TTK, Ankara, 2001, 651,666.
- ŞEHRİSTANİ, **Milel ve Nihal**, Çev. Mustafa Öz, Litera yayıncılık, İstanbul, 2008.
- ŞİBAY Halim Sabit, “*Ebu Hanife*”, **İA, MEB**, İstanbul, 1978, s. 22,28.
- TUNÇDİLEK N., **Güneybatı Asya**, Güven Basımevi, İstanbul, 1968.
- ÜNAL O., **Horasan’dan Anadolu’ya**, Töre-Devlet Yayın, Ankara, 1980.
- ULUDAĞ S., “*Batın İlmî*”, **İA, TDV**, C. 5, İstanbul,1992, s. 188-189.
- UZUNPOSTALCI M. “*Ebû Hanife*” **İA, TDV**, C. 10, İstanbul, 1994.
- ÜÇOK Bahriye, **İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler**, MEB Yayınları, Ankara, 1979
- VAUX R. de., **The Early History of Israel**, London,1978.
- YAKUBİ, **Tarih**, nşr, M. Th. Houtsma, C. II, , Leiden,1883.
- YARSHATER E., “*Mazdakism*”, **Cambridge History of Iran**, Vol. 3 (2), Cambridge, 1983.
- YILDIZ H. D., “*Abbasiler*” , **İA, TDV**, C. 1, İstanbul, 1988, s. 31,56.
- “*Afşin*”, **İA, TDV**. C. I, İstanbul,1988, s. 441,442.
- “*Ebu Müslim-i Horasani*” , **İA, TDV**, C. 10, İstanbul, 1994, s.197,199.
- **İslamiyet ve Türkler**, İ.Ü, Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1976.
- ZETTERSTEEN K. V, “*Abbasiler*”, **İA, MEB**, C.1, İstanbul, 1978, s. 18,22.
- ZEYDAN C., **Ebu Müslim Horasani**, Yay. Haz. Halit Fesih Kalkan, Elif Kitabevi, İstanbul, 2010.
- WAMBERY A., **Tarih-u Buhara**, Çev. Ahmed Mahmud es-Sadati, nşr, Yahya el-Huşşab, Kahire, 1965.